

Rom Harré – Grant R. Gillett: Diskurz a Myseľ

Úvod do diskurzívnej psychológie

Preložili Oľga Bereká a Jana Plichtová. Iris, Bratislava 2001, 216 s.

Diskurzívna psychológia, ktorú sa pokúšajú autori recenzovanej monografie propagovať pred čitateľom, je relatívne nový smer v psychológii, ktorý sa čiastočne inšpiroval niektorými myšlienkami z filozofie neskorého Wittgensteina. Wittgenstein vo svojich prácach okrem iného ukazuje, že nepotrebujeme predpokladať existenciu nejakých vnútorných a súkromných stavov a procesov, aby sme vysvetlili napríklad myslenie alebo konanie (vrátane používania jazyka). Podľa diskurzívnych psychológov sa psychologická stránka človeka (t. j. to, ako myslí, koná, cíti atď.) utvára a modifikuje pod vplyvom kontextu, do ktorého je zasadený a z ktorého nadobúda svoje jedinečné skúsenosti ďalej usmerňujúce a riadiace jeho myslenie, konanie a cítenie. Tento kontext je v prvom rade jazykový, lebo človek žije v komunite, v ktorej najdôležitejším médiom prenosu informácií je jazyk. Mohli by sme povedať, že ako človek nadobúda schopnosť účinkovať v určitých jazykových hrách, t. j. učí sa istým spôsobom používania výrazov, tak sa utvára aj ako svojbytná osobnosť, ktorá reflektuje a internalizuje „spôsob života“ (kritériá „správneho“ myslenia, konania...) obsiahnutý v týchto hrách. Na tomto diskurzívnom východisku autori prehodnocujú predchádzajúci vývoj v psychológii a „tradičné“ teórie o rozmanitých psychologických fenoménoch, a pokúšajú sa vystavať novú teóriu myslenia (3. kapitola), vedomia seba (7. kapitola), konania a osobnosti (8. kapitola), emócií a emocionálnej výbavy človeka (9. kapitola), vnímania a vedomia (10. kapitola).

Autori tejto vysokoškolskej učebnice sa rozhodli napísať text, ktorý by bol na jednej strane dostatočne informatívny, ale na druhej strane by sa vyvaroval nudnosti a suchopárnosti väčšiny učebných textov. Jednotlivé myšlienky diskurzívnej psychológie preto často prezentujú v rámci diskusie a analýzy príbuzných, ale aj konkurenčných názorov, a dopĺňajú ich ilustratívnymi príkladmi. Odrazovým mostíkom je pre nich kritický rozbor vplyvnej kognitívnej psychológie, ktorej pôsobenie a výsledky oceňujú veľavravným označením „prvá kognitívna revolúcia“. Zároveň však upozorňujú, že nastal čas na zmenu paradigmy, lebo kognitívna psychológia nie je celkom uspokojivá, keďže svoj objekt skúmania izoluje od prirodzeného prostredia, v ktorom žije, a presúva ho do „laboratórne sterilizovaného“ prostredia zbaveného všetkých „rušivých“ vplyvov; to by sa podľa nich nemalo robiť, lebo z pôvodne aktívneho subjektu utvárajúceho svoje postoje v každodenných reakciách na problémy a informácie prichádzajúce z prostredia, sa vytráca všetko, čo by psychológa malo zaujímať. Človeka treba pozorovať v jeho prirodzenom diskurzívnom prostredí. S tým, pravda, prichádza aj požiadavka zmeny metód psychologického výskumu.

Diskurzívna psychológia predstavuje pomerne radikálny spôsob, ako sa zbaviť kvantitatívnych metód skúmania v psychológii, ktoré sa v takej či onakej forme uplatňovali v konkurenčných prístupoch, najmä v behaviorizme a kognitívnej psychológii. Keď si uvedomíme, že práve kvantitatívne metódy v psychológii zaznamenali v posledných desaťročiach skutočne pozoruhodný rozvoj, je úsilie autorov na prvý pohľad nepochopiteľné. Na druhej strane by sme však mohli byť v pokušení pristúpiť na ich hru, lebo ako sami viackrát v knihe explicitne alebo implicitne zdôrazňujú, človek je príliš komplikovaný na to, aby sa jeho správanie, vnímanie, uvedomovanie atď. dalo vysvetľovať pomocou unifikujúcich a „spriemerňujúcich“ postupov. Psychológ by si mal skôr všimáť jedinečné príbehy jednotlivých ľudí a na základe toho pochopiť ich konanie; každý človek je totiž neopakovateľný v tom, že „stojí na jedinečnom priesečníku ľudských diskurzov a vzťahov“ (s. 153) utvárajúcich jeho osobnosť, čo sa sotva dá vyjadriť pomocou čísel, grafov a tabuliek.

Hoci ide v prvom rade o knihu pre psychológov, aj filozof v nej môže nájsť témy, ktoré ho zaujmú. Nechcem knihu posudzovať z psychologického hľadiska (na to nie som kompetentný), ale domnievam sa, že na niektoré nekorektnosti by mala upozorniť metodológia vied a logika.

Hneď na začiatku nás autori prekvapia nasledujúcim konštatovaním: „Skutočnosť, že staré psychologické smery pretrvávajú súčasne s novými, je fenomén, ktorým by sa mala zaoberať sociológia vedy. Pokiaľ je známe, pretrvávanie starých, prekonaných a zjavne neadekvátnych spôsobov výskumu, ako aj neutržateľných teórií popri nových a lepších teóriách a metódach, je v dejinách vedy dosť unikátnym javom“ (s. 31). Prekvapujúce na tom je, že napriek odmietaniu unifikujúcich teórií, napriek odmietaniu budovania všeobecných modelov a koncepcií a napriek takému očividnému zdôrazňovaniu jedinečnosti a neopakovateľnosti konkrétnych prípadov, sa autori domnievajú, že pracujú vedecky a že to, čo chcú predložiť, je skutočná veda rešpektujúca kritériá racionality západného vedeckého myslenia. Zrejme zabúdajú na banálnu skutočnosť, že úlohou teórií je vysvetľovať (a predikovať) javy — v opačnom prípade nemá konštruovanie teórií žiadny zmysel — práve na základe pochopenia určitých všeobecných zákonitostí riadiacich výskyt a existenciu daných javov. Jednotlivý človek nemôže byť predmetom vedeckého skúmania, ale nanajvýš iba ilustráciou a testom téz danej teórie. Keby mali byť dôslední, hneď na začiatku by zavrhlí formulovanie akýchkoľvek psychologických teórií (nielen teórií, s ktorými z nejakých dôvodov nesúhlasia) a poprelí by akékoľvek aspirácie psychológie v ich chápaní na vedeckosť. Lenže celá monografia je ilustráciou práve opačných tendencií.

Knihou preniká určitá rozpoltenosť prameniaca z naznačenej neujasnenosti cieľov vedeckého skúmania. Hoci autori trvajú na tom, že psychológia si má všimáť jedinečné príbehy, formulujú ďalšie všeobecné tvrdenia a staré teórie myslenia, osobnosti, konania, vedomia atď. nahrádzajú novými a rovnako všeobecnými teóriami. Celá teória stojí na hlinených nohách, je špekulatívna a nanajvýš metafyzická, lebo zdôrazňovanie jedinečnosti a degradovanie všeobecnosti v psychoológii predsa jednoducho bráni formulácii psychologickéj *teórie*. Aký status majú potom napríklad tvrdenia: „myslenie nie je totožné so všeobecne diskutovanými „kognitívnymi procesmi““ (s. 63); „mozog je nástroj vytvorený z návykov jeho používateľa“ (s. 119);

„podstatou psychologickéj aktivity je riadenie sa pravidlami“ (s. 142); „základnou ľudskou potrebou je nájsť v živote a v situáciách význam“ (s. 154); alebo „vedomie je... spôsobilosť zamerať kognitívne schopnosti na istý rozsah objektov, javov a okolností, ktorými je subjekt obklopený“ (s. 192)? Môžu sa autori tváriť, že ide o zovšeobecnené tvrdenia, ktoré sa odvodili z jednotlivých prípadov? Skôr sa mi zdá, že z metodologického hľadiska sú to dogmy, špekulatívne *predpoklady* teórie, ktoré sa však nijako nedajú testovať, takže aj podľa zastaralých pozitivistických kritérií sú nevedecké.

Kvantitatívne metódy sú skutočným garantom vedeckého pokroku. Vďaka nim sa objavili azda všetky známe vedecké stotožnenia vyjadriteľné v podobe rovníc, ba dokonca umožnili prejsť od špekulatívnych a do istej miery nejasných tvrdení, napríklad, že *teplo je spôsobené pohybom molekúl* (teplo tu ostáva záhadným fenoménom, ktorého povahu toto tvrdenie takmer nijako neobjasňuje, lebo stále sa možno pýtať „čo je teplo?“, keďže toto vyjadrenie nezakazuje tvrdiť, že teplo je niečo iné ako pohyb molekúl), k celkom transparentným, overiteľným a falzifikovateľným tvrdeniam, napríklad, že *teplo = pohyb molekúl*. Túto perspektívu v psychológii autorí evidentne odmietajú. Rezignujú na hľadanie podobných identít (myslenie = ?, vedomie = ?, čítanie = ?). Opäť však musím skonštatovať, že evidencia v prospech ich postupu je v knihe nepresvedčivá. Kritizujú sice niektoré teórie, ktoré takéto identity hľadajú, a ukazujú, že sú nepresvedčivé, ale to v nijakom prípade neznamená *nemožnosť* a *zbytočnosť* hľadania podobných teoretických identít. Inými slovami, ich argumentácia obsahuje logickú diery v tom, že sa tvária, že z premis vyplýva pomerne silné tvrdenie o nemožnosti istého *druhu* teórií, hoci z nich vyplývajú nanajvyššie podstatne slabšie tvrdenia o nepravdivosti niektorých teórií. Myslim si, že je to len na škodu vecí. Vopred zabuchli dvere, ktoré neboli celkom otvorené a nebolo známe, čo sa za nimi skutočne skrýva. Možno aj nesprávna teoretická identita, ku ktorej by psychológovia dospeli, by bola užitočnejšia a vedecky prínosnejšia ako takéto rezolútne zamietnutie určitého metodologického postupu.

Ďalším nedostatkom knihy je to, že hoci autori podrobujú kritike metódy konkurenčných koncepcií, o svojich vlastných neprezradia takmer nič. Vzniká tak dojem, že celá diskurzívna psychológia je v podstate len teória bez rozpracovanej metodologickej výbavy. A to je pre psychologickú teóriu značný nedostatok. Všetko, čo sa čitateľ dozvie o metódach diskurzívnej psychológie, je zhrnuté v nasledujúcom citáte: „Experimentátor alebo pozorovateľ teda musí vstúpiť do diskurzu s ľuďmi, ktorých skúma, a pokúsiť sa postihnúť podobu ich kognitívneho sveta. V momente, kedy do neho vstúpi, už nemá viac zmysel hovoriť o pozorovateľoch a subjektoch. Existujú len spoluúčastníci projektu odhaľovania významu sveta a našej skúsenosti“ (s. 48). Tento citát veľmi názorne zhrňa odpor diskurzívnych psychológov ku kvantitatívnym metódam a obsahuje torzo niečoho, čo by sa dalo považovať za kvalitatívnu „metódu“. Nech je to však akokoľvek, treba upozorniť najmenej na dva nedostatky. Po prvé, tento opis „metódy“ je veľmi hmlistý a všeobecný, takže sa nedá povedať, či má šancu na nejaký úspech aj v praxi a nie je ani jasné, ako sa dá realizovať. Po druhé, zdá sa mi, že existujú vážne logické prekážky, ktoré potvrdzujú nemožnosť takejto metódy. Zásadne sa totiž mení pohľad na sociálne postavenie pozorovateľa a pozorovaného

objektu. Ak je niekto experimentátor alebo pozorovateľ, preberá na seba určitú sociálnu rolu, vďaka ktorej sa musí odlišiť od pozorovaného objektu — inak by nemohol byť pozorovateľom; analogicky aj pozorovaný subjekt stelesňuje určitú rolu. Tieto roly sú krajnými pólmi, ktoré sa jednoducho nedajú zmiešať. Ak experimentátor vstúpi do diskurzu s objektom, jednoducho prestáva byť experimentátorom a stáva sa partnerom. Potom však jeho závery nemožno brať seriózne ako neutrálne vedecké tvrdenia. A takisto ak nemáme pozorovateľa, nemôžeme mať ani vedeckú metódu a vedu, takže opäť dospievame k záveru, že vedecký charakter diskurzívnej psychológie je iba pranie a nie skutočnosť.

Uvediem jednu vecnú, nemetodologickú poznámku k teórii, ktorú zastávajú autori recenzovanej knihy. Ľudia konajú a myslia svojim špecifickým spôsobom vďaka svojej jedinečnej pozícii v diskurzoch. Na základe toho interpretujú situácie a svet okolo nich svojím neopakovateľným spôsobom. Zdá sa, že práve schopnosť interpretovať prichádzajúce informácie, je z hľadiska diskurzívnej psychológie rozhodujúca, lebo cez ňu sa filtrujú všetky faktory, ktoré následne budú ovplyvňovať daného človeka. Tu narážame na vážny nedostatok predloženej psychologickéj teórie. Schopnosť interpretovať sa totiž iba predpokladá a nevysvetľuje. Keďže však ide o psychologicky relevantnú schopnosť, mala by sa nejako vysvetliť. V knihe nájdeme množstvo prítlačivo znejúcich formulácií odvolávajúcich sa na interpretáciu, ale ani jedno vysvetlenie, o akú schopnosť ide, ako ju ľudia rozvíjajú, či ju nadobúdajú, alebo je vrodená atď. (Zdá sa, že vrodená nemôže byť, lebo by to znamenalo predpokladať nejakú zložku mysle, ktorá nevzniká v sociálnej interakcii, t. j. diskurzívny prístup by nebol úplný. Ak je však získaná, ako môže túto nanajvýš intelektuálnu schopnosť predpokladajúcu aspoň určité rudimentárne diskurzívne schopnosti nadobudnúť nevyformovaná myseľ, ktorá doteraz nemala skúsenosti s internalizáciou externých informácií a nekomunikovala so svojim okolím? Čo ju „donútilo“ naučiť sa interpretovať? Ak nejaká vnútorná potreba, zase máme inú psychickú aktivitu, ktorú treba vysvetliť; takto by sme mohli pokračovať donekonečna. Ak by išlo o nejaký vonkajší zásah, jej získanie by zase predpokladalo diskurzívnu aktivitu, takže by sa mala akceptovať teória o vrodenej aspoň niektorých schopnosti. Takto by sme sa mohli donekonečna točiť v kruhu.) Postavenie interpretácie v knihe pripomína zaklíňadlo, ktoré stačí opakovať, aby sa všetky problémy a nezrovnalosti teórie „vyriešili“. Možno sa stretnúť napríklad s formuláciou: „Každý človek interpretuje veci odlišne na základe toho, či sa mu zdá užitočné prirovnať ich k obsahu tej či onej minulej skúsenosti“ (s. 156). Interpretácia funguje so zreteľom na minulé skúsenosti. Predstavme si však (hypotetickú) situáciu, v ktorej subjekt nadobúda prvú skúsenosť. V tomto štádiu nemá žiadne minulé skúsenosti, vďaka ktorým by mohol interpretovať svoju prvú skúsenosť. Je to vôbec možné? A keby to bolo tak, prečo by sme sa mali domnievať, že druhú skúsenosť už bude interpretovať? Kedy sa to naučil? A ak ide o vrodenu schopnosť, čo ju spustilo? Pre psychológa zaujímajúceho sa o psychologický profil človeka, ktorý funguje v rámci spoločnosti, môžu byť tieto otázky zbytočné, ba až exotické. Avšak pre teoretika, ktorý chce podať ucelený pohľad na psychické aspekty, by malo byť povinnosťou vysvetliť tento centrálny pojem.

Na záver si dovoľím niekoľko poznámok k úrovni slovenského prekladu. Do istej miery zásluhou nekompetentnej jazykovej redakcie má preklad miestami podobu nedovareného polotovaru. Na viacerých miestach sa vyskytujú kostrbaté formulácie, ktoré sa určite dali upraviť do stráviteľnejšej podoby (napríklad: „Otázkou však ostáva, či by psychológia nemala upustiť od vysvetľovania založenom na myslení v záujme kognitívnych vysvetlení“, s. 78), miestami sa objavujú bohemizmy (napríklad slovo „doprevádzať“, s. 93) a špeciálnou kapitolou je chaotické používanie čiarok, ktoré rozhodne nezodpovedá ani intuíciám, ani pravidlám slovenskej gramatiky (v citátoch, ktoré uvádzam, som sa snažil tento nedostatok opravovať). Na s. 99 sa stretne s týmto pozoruhodným útvaram, ktorý nie je vetou ani zo syntaktického hľadiska: „Kant tvrdil, že oba — ‚vonkajší‘ svet materiálnych vecí a kauzálnych procesov, ako aj ‚vnútorný‘ svet myšlienok a pocitov, aké pociťujú ľudské bytosti a sú spoločne vytvárané zo zmesi nediferencovaných vnemov.“ Takisto sa možno stretnúť s viacerými dvojznačnými formuláciami, ktoré môžeme pričítať buď originálnemu textu, alebo prekladateľkám. Napríklad: „môžeme povedať, že obsah myšlienky je daný pojmami, z ktorých pozostáva“ (s. 65) — nie je jasné, či z pojmov pozostáva myšlienka alebo jej obsah; alebo: „je zrejme, že sa mýlil, keďže to, čo robíme, môže svet meniť mnohorakým spôsobom, niekedy presne tak, ako zamýšľame“ (s. 67) — tu je zase nejasné, či svet sa mení pod vplyvom nášho konania, alebo či sa naše konanie mení pod vplyvom sveta. Ďalej možno upozorniť na niektoré terminologické problémy: na s. 57 má byť namiesto „mechanického“ výraz „mechanistického“ a namiesto slova „označovač“ má byť termín „designátor“ (s. 97). Isté výhrady možno mať aj k názvu knihy. Originálny názov znie „The Discursive Mind“, t. j. „Diskurzívna myseľ“, ktorý naznačuje, že predmetom knihy je určitý typ mysle, kým slovenský názov „Diskurz a myseľ“ zase vzbudzuje dojem, že myseľ je od diskurzu nezávislá (čo je predstava, proti ktorej autori knihy bojujú).

Z recenzovanej knihy som mal veľmi rozpačitý dojem (ak nemám otvorene povedať, že sa mi nepáčila). Nemám pocit, že som sa okrem všeobecných a dookola sa opakujúcich fráz dozvedel niečo zaujímavé o myslení, vnímaní, osobnosti atď. Nevieť, či psychológia je alebo nie je veda. V každom prípade je však zrejme, že rozpúšťanie psychologických pojmov v sociologických a kulturologických rečových hrách môže byť ďalší klinec do rakvy predstave o psychológii ako vede.

Marián Zouhar